УДК 398.22

И.Г. Закирова

ТАТАР ХАЛЫК ДАСТАННАРЫ

Статья посвящена исследованию татарских дастанов, выявлению их мифологических и исторических основ.

Ключевые слова: дастан, классификация дастанов, национальная версия, архаические мотивы, эпический герой, историческое событие.

Эпос – халык тарихындагы аерым вакыйгаларны тасвирлаган фундаменталь характердагы эпик яки лиро-эпик жанр. В.М. Жирмунский, әлеге жанрның әһәмиятен күрсәтеп: «Эпос – ул халыкның героик идеализация масштабындагы үткәне. Аның фәнни һәм тарихи кыйммәте, шул ук вакытта гаять зур иҗтимагый, мәдәни, тәрбияви әһәмияте дә шуның белән аңлатыла», – дип яза [Жирмунский, 1958, с 24] (мәкалә авторы тәрҗемәсе).

Күпчелек төрки халыкларда эпосны *дастан* (фарсы теленнән кергән: – тарих, үткән эшләр) дип атау кабул ителгән Татар фольклорында шушы ук жанрны аңлаткан *кыйсса* һәм *хикәят* терминнары да кулланыла. Башка төрки халыкларда да эпосның үз милли атамалары бар. Героик, фантастик һәм романик эчтәлекле поэтик, прозаик яки катнаш формадагы әсәрләрне әдәбиятта һәм фольклорда дастан дип атыйлар [Литературный..., с. 86–87].

Татар фольклорындагы дастан жанры үзенең тамырлары белән гомумтөрки эпоска барып тоташа. Бөтен төрки халыкларның уртак мирасы булган дастаннар да шактый. Мәсәлән, «Алпамыш» дастаны, татарлардан башка, үзбәк, казакъ, алтай, башкорт һәм башка халыкларда да бар. (Искәрмә: бер үк дастанның милли версияләренең һәм вариантларының исемнәрендә аерымлыклар очрый.) «Кузы-Күрпәч белән Баянсылу» дастаны шулай ук алтай халыкларында, казакъларда, башкортларда популяр әсәр. «Ак Күбек» дастаны себер татарлары һәм алтайларда гына, ә «Түләк» татар белән башкорт халыкларында гына бар. Аерым дастаннар татар халкына тугандаш халыклардан кергән. Аларны уртак мирас дип карап булмый, әмма алар халыклар арасындагы рухи бagланышларны, күчешләрне күрсәтү ягыннан әһәмиятле. Мәсәлән, казакъ халкының «Кыз Жибек» дастанын, «Кыз Җефәк» дастаны буларак, татар халкы да белә. «Күр улы» дастаны да татар халкына төрек фольклорыннан кергән. Әмма һәр халык үз вариантында тарихына, көнкүрешенә, гореф-гадәтләренә бәйле детальләр белән эш итә, үзенең йола-ышануларын сурәтли.

Татар халкының дистә гасырлар элек ислам динен кабул

итүе, язулы һәм китаплы булуы, аның дастаннарына да тәэсир итми калмаган. Җырау-акыннарны китап алыштырган. Шул ук вакытта ислам диненең шаманчылыкны тыюы да, аларны эзәрлекләүгә китергән. Һәр җырау яки акын күпмедер дәрәҗәдә шаман яки күрәзәче вазыйфасын да башкарган. Мәсәлән, «Идегәй» дастаны аша исеме безнең көннәргә килеп җиткән Субра җырауның дастанда күрәзәчелек сәләтенә ия булуы, һәм үткәнне киләчәкне фаразлавы тасвирлана. Дастаннарны башкаруның үзенең күп төрле шартлары һәм тыюлары булган. Әлбәттә, иң беренче шарты – дастаннарны теләсә кем сөйли алмаган. Җырау булу Күкләр яки Тәңре тарафыннан бирелгән сәләт буларак бәяләнгән. Көннең яки елның теләсә кайсы вакытында да дастан сөйләмәгәннәр. Дастаннарда бирелгән мәгълүмат, буыннан буынга күчеп, язылмаган тарих ролен дә башкарган.

Дастаннар – күпчелек төркиләрдә тезмә ягъни шигъри формадагы әсәрләр. Татар дастаннарында, кагыйдә буларак, тезмә һәм чәчмә өлешләр аралашып бара. Күбесендә тезмә өлеше бик аз. Тезмә өлеш «Идегәй» дастанында гына яхшы сакланган. Бу күренеш тә җырау профессиясе югалу белән аңлатыла. Җыраулар дастаннарны яттан белгән, үзләре дә шигъри талантка ия, импровизациягә сәләтле бу кешеләр тезмә дастаннарны сәгатьләр буе башкарган. Аерым әсәрләр яки дастаннарның аерым фрагментлары музыка коралларына кушылып, көй белән башкарылган. Җыраулар юкка чыгу белән, дастаннарны башкару аларның эчтәлеген сөйләү белән алышынган. Бу, әлбәттә, күпчелек әсәрләрнең югалуына, күләмнәре кимүгә китергән. Без укый торган дастаннарны борынгы эпосның кыскача эчтәлеге дип атау да дөреслектән ерак түгел.

Эпос яки дастаннар фольклорның иң күләмле һәм катлаулы жанры. Ул барлыкка килүе белән ыруглык җәмгыяте чорына карый һәм үзендә иң борынгы мотивларны – дөнья яратылу, күкләр, җир һәм җир асты дөньялары турындагы космогоник карашларны да саклый. Эпос формалашуда төп чыганак – ул мифлар. Бигрәк тә культургеройлар – иң беренче кешеләр турындагы мифологик хикәятләр эпос жанры формалашуда мөһим роль уйный [Мифы..., с. 664]. Галимнәр, эпосның бер башлангычы мифлар булса, икенче яктан тарихи риваятьләр булуын күрсәтәләр [Мифы..., с. 664]. Шул рәвешле, архаик эпоста эпик вакыт – мифик дәвер һәм шул ук вакытта реаль ыру-кабилә, беренче архаик дәүләтләр тарихы, алар арасындагы мөнәсәбәтләр тасвирлана. Архаик эпосның бер үзенчәлеге – анда, кагыйдә буларак, үзара дошманлашып яшәгән дуаль система, ягъни «бу дөнья» яки «үз җиребез» белән «теге дөнья» яки «ят җирләр» арасындагы мөнәсәбәтләрнең үзенчәлекле чагылышы сурәтләнә. Шул ук вакытта әлеге ыру-кабиләара көрәш галәмне хаостан яклауның чагылышы да. Бу һәр дөньяның үз урынында булуы өчен көрәшне аңлата. Һәр стихия вәкилләре үз

дөньяларында яшәргә, икенчеләренә үтеп кереп, бер-берсенең тынычлыгын бозмаска тиеш. Су ияләренең, урман ияләренең тынычлыгын саклау, аларның территориясенә рөхсәтсез кермәү хәзерге вакытта көннән-көн актуальләшә барган экологик проблемаларны, ягъни табигатьне саклауны да күз алдында тота.

Төрки фольклорда үзара каршылыклы дуаль система турындагы мотивлар, беренче чиратта, никах белән бәйле сюжетларда саклана. Герой үзенең кәләшен икенче дөньядан – ятлар дөньясыннан ала, аны эзләп параллель дөньяларга барып чыга, дөньялар арасындагы киртәләрне уза, икенче дөнья вәкилләре белән көрәшә. Эпик герой өчен бары үзе яшәгән территория генә «үз» дөньясы булып, билгеле бер чикне узуга «ят» дөнья, икенче дөнья башлана. Ят дөнья – җир асты («Йиртөшлек»), су асты («Түләк») дөньялары булырга, яки елга, дәрья аръягында («Алып Манаш») урнашырга мөмкин. Күрше территорияләр дә «ят» дөньяга карый, ул герой яшәгән территория белән янәшә, ыру агачы Байтирәкне яки Байкаенны узгач башланырга да мөмкин (« Кузы-Күрпәч белән Баянсылу»).

Мәсәлән, «Түләк» дастанында «ятлар» дөньясы – су асты, ягъни Чачдархан патшалыгы. Җир дөньясы Күк тәңре яклавында, ә су асты дөньясына кояш яктысы үлем алып килә. Дастанда мондый эпизод бар: Түләк Аллаһы Тәгаләдән су астына кояш эсселеге, кояш яктысы җибәрүен сорый. «Ул заман кызның тәненә көн төщде, күкрәгендин кереп, аркасындин чыкты – кыз янып үлгик булды. Пулат-сарай ут кебек булды» [Дастаннар, 128]. Ягъни, җир кешеләре өчен яшәү шарты булган кояш, башка дөнья вәкилләре өчен үлем китерә.

«Йиртөшлек» дастанында да кешеләр дөньясына җир асты дөньясы каршы куела. Әмма бу ике дөнья арасындагы каршылыклы мөнәсәбәтләр Түләкнең дә, Йиртөшлекнең дә икенче стихия вәкилләренә өйләнүенә комачауламый. Галимнәр дастан геройларының башка дөнья вәкилләренә өйләнүен экзогам никахларның чагылышы буларак аңлаталар.

Бу дастаннарда кешеләрнең җир өсте дөньясы һәм аңа каршы «ятлар», ягъни кеше түгел затлар дөньясы сурәтләнә. «Ятлар» дөньясы су яки җир асты дөньясы булырга мөмкин, ул үлем һәм авырулар белән бәйле дөнья.

Икенче дөньяга эләгергә геройга аты, алып-каракош, сәмруг кош яки башка ике дөнья арасында арадашчы була алган затлар булыша. Яки икенче дөньяга көймә белән күчерә торган карт ярдәмгә килә. Бу ярдәмчеләр барысы да әлеге юлның бер якка гына булуын хәбәр итә, икенче дөньядан кире кайткан кеше булмый.

Эпик герой җиргә билгеле бер миссия белән туа. Ул – ярым кеше, ярым илаһи зат. Ул, анадан тууы белән җир, кешеләр дөньясына караса да, тууына илаһи көчләр сәбәпче булуны, геройның гади кеше генә түгеллеген дә күрсәтә. Кагыйдә буларак герой өлкән яшьтәге карт белән карчыктан туа. Әмма бу очрак-

та да геройның дөньяга килүе гадәти түгел, бала бирәр изге затның фатихасы белән туарга мөмкин. Яки карчык бирәр ризык ашаганнан соң балага уза. Эпик геройның гадәти кеше түгеллеген күрсәткән билгеләре дә була. Бу геройның алтын чәч толымы (Кузы-Күрпәч), аркасындагы яки маңгаендагы мөһере (Алпамша) булырга мөмкин. Аның үлемсезлеге дә геройны гади җир кешеләреннән аерып куя. Күпчелек геройларның дөньяга киләсе алдан мәгълүм була, алар билгеле бер миссия үтәү өчен җибәрелә. Мәсәлән, Гесер турындагы монгол эпосында герой дөньяның дүрт тарафын дошманнардан чистарту миссиясе белән җирдә туа. Бу мотивның эзләре татар халкының алыплар турындагы дастаннарга аваздаш тылсымлы әкиятләрендә дә саклана. Диюне үтерәсе геройның исеме алдан билгеле булу шушы мотивка ишарә ясый (мәсәлән, «Таңбатыр» әкияте). Мондый күренеш әкиятләрнең дастаннардан алынган булуын да аңлатырга мөмкин.

Архаик эпосның төп идеясен тәшкил иткән галәмне яклау һәм саклау өчен барган мифик көрәш, вакытлар узу белән, «үз» җиреңне басып алучылардан саклау өчен көрәш белән алышына. Эпоста тарихилык белән миф арасындагы нисбәт дә үзгәрә. Классик эпос мифлар белән бәйләнешен сакласа да, тарихилыкка да дәгъва итә башлый. Еракта калган вакыйгалар тарихи риватьләргә нигезләп тасвирлана, мифик вакыйгалар тарихи вакыйгаларга күчерелә. Бу очракта тарихи яки квазитарихи вакыйгалар чынбарлыктагы хәл булып кабул ителә. Әлеге әсәрләр географик атамаларын, халык һәм кабилә атамаларын, аерым шәхесләрнең исемнәрен, чынбарлыкта булган аерым вакыйга турында информация саклавы белән архаик эпостан аерылып тора. Героик эпос баштарак алыплар турындагы борынгы эпос-әкияткә якын булып, ыру-кабилә мөнәсәбәтләрен яктырта. Соңрак, төрки кабиләләр беренче дәүләтләргә оеша башлагач, эпоста да феодаль тормыш рәвеше чагыла башлый. Әйтик, хуҗалык итүдә, аучылыкка караганда, терлек асрау һәм игенчелек өстенлек ала, һөнәрчелек формалаша, индивидуаль гаилә һәм шәхси милек барлыкка килә һәм, беренче чиратта, милеккә бәйле рәвештә сыйныфларга аерылу башлана. Феодализм дәверендә героик эпос тарихи вакыйгаларны сурәтли башлый, әсәрләрдә халыкның этник тарихы, тормыш-көнкүрешенә бәйле үзенчәлекләре, йолалары, гореф-гадәтләре чагылыш таба. Героик эпос тарихи эпос буларак үсеш ала. Анда реаль тарихи шәхес, тарихи вакыйгалар героик эпос кысаларында сурәтләнә башлый. Шул ук вакытта конкрет тарихи вакыйгаларны яктырткан, реаль тарихи шәхесләргә багышланган эпоста да мифологемалар мөһим роль уйный. Хәтта тарихи прототиплары булган эпик геройларның биографиясе дә илаһи яки хөкемдар нәсел дәвамчысы рәвешендә сурәтләнә. Эпик геройның ата-бабалары турында да легендар характерда мәгълүмат бирелә. Мәсәлән, Идегәй турындагы

дастаннарда Идегәйнең шәҗәрәсе изге Баба Төкләскә барып тоташа. Икенче яктан, анасы Пәри кызы булу да Идегәйнең гадәти булмавын исбатлый.

Төрки халыкларны элек-электән янәшә территорияләрдә яшәү, тел уртаклыгы, үзара этник һәм мәдәни йогынтылар һәм багланышлар, уртак тарихи шартлар бәйләп торган. Алтын Урда чорында төрки халыклар арасындагы сәяси, икътисади мөнәсәбәтләр тагын да ныгый, үсеш ала һәм мәдәни һәм рухи байлыкларны үзара алмашу әлеге багланышларның бер нәтиҗәсе буларак кабул ителә. Бу – фольклорда бигрәк тә ачык чагыла. Алтын Урда чорына нисбәттә каралган дастаннарның күп санлы милли версияләре һәм вариантлары булу әлеге халыкларның үзара бәйләнешләрен раслый. Шул ук вакытта бер үк персонажлар, уртак сюжет һәм фабула берләштергән милли версияләр аерым эпизодларны тасвирлауда, геройны сурәтләүдә, конфликтны бәян итүдә һәрбер халыкның тормыш рәвешенә бәйле үзенчәлекләргә ия.

Татар дастаннары арасында эпос жанры формалашуның бөтен этапларын күз алдына китерерлек әсәрләр саклана. Борынгы алыплар турындагы әкияти дастаннар да («Алпамша»), героик эпос та («Ак Күбек»), тарихи эпос та («Гайса улы Амәт», «Идегей») һәм героико-романик, ягъни мәхәббәт дастаннары да («Кузы-Күрпәч и Баянсылу») бар.

«Алпамша»ның иң борынгы версиясе – VI–VIII гасырларда яшәгән алтайлыларның «Алып-Манаш» дастаны. Дастан алтай халыкларыннан башка төрки халыкларга да тарала. В.М. Жирмунский дастанның Идел буена XII–XIII гасырларда үтеп керүен яза [Жирмунский, 1958, с. 41]. Галим дастанның татар һәм башкорт халыкларында таралган вариантларында батырлар әкияти эпосына хас архаик үзенчәлекләр саклануын күрсәтә. Бу – батырның алып булуы, магик йокысы, үлемсезлек мотивы һ.б. «Алпамша» дастанының соңгы гасырларга караган татар һәм башкорт вариантларында шактый бозуларга дучар булып, традицион эпизодлар, аерым мотивлар, еш кына, мәгънәләрен дә югалта. Шулай да әлеге әсәрнең төрле милли версияләрен чагыштырып өйрәнү аны реконструкцияләргә мөмкинлек бирә.

Барлыкка килүе белән Алтын Урда чорына нисбәт ителгән «Ак Күбек» дастаны геройның дошманнар эзләп йөреп, алар белән көрәшүен бәян итә. Шул ук вакытта аерым геройның дошманнары белән көрәше нәтиҗәсендә кабиләләр арасында килеп чыккан үзара бәрелешләр феодаль төс ала. Дастан күпмедер дәрәҗәдә баһадирлар турындагы әкият үзенчәлекләрен сакласа да, ул героик эпос жанрына карый. Бер яктан, Алтын Урда чоры тарихи шәхесләренең исемнәре саклану, шул чор халыкларын искә алу, икенче яктан, әлеге вакыйганың гарәп тарихчылары хезмәтләрендә теркәлгән булуы аның тарихи нигезенә дә ишарәле.

«Гайса улы Амәт» дастаны Алтын Урдада тәхет өчен барган көрәшнең бер эпизодын тасвир-

лый. Бу – Алтын Урда тарихының Чыңгызхан нәселе дәвамчылары арасында тәхет өчен аяусыз көрәш барган иң катлаулы чоры, 1350–1380 еллар арасындагы вакыйгалар. Әсәрдә сурәтләнгән күпчелек геройларның прототиплары да мәгълүм шәхесләр – Алтын Урда ханнары.

Феодализм дәверендә эпос жанрының соңгы төре – романик иҗат итеلә. Героико-романик характердагы мәхәббәт дастаннарында егетнең үзенә насыйп кәләшне эзләп, юлга чыгуы, очраган каршылыкларны, киртәләрне үтеп, икенче дөньядан үзенә кәләш алып кайтуы сурәтләнә. Төрки халыкларның «Кузы-Күрпәч белән Баянсылу» дастаны героико-романик дастанның ачык мисалы. Л.П. Потапов әлеге дастанның барлыкка килүен XI–XII гасырларга нисбәт итә [Потапов, с. 132]. Кәләш эзләп юлга чыккан герой юлдагы киртәләрне үтеп, үзенең көндәшләреннән өстенлеген, көчен раслап, икенче дөньядан үзенә аталган кәләшне алып кайта. Мәхәббәт дастаннарында да мифологик мотивлар күп саклана.

Фольклор халык көнкүрешенең мөһим элементы гына түгел, ә тарих һәм этнография буенча мөһим чыганак та. Анда халыкның иҗтимагый мөнәсәбәтләре, ышану һәм йола эзләре, көнкүрешенә кагылышлы күп мәгълүматлар сакланган. Дөрес, халык иҗаты әсәрләрендә вакыйганың төгәл чагылышы түгел, ә аңа карата халыкның мөнәсәбәте тасвирланганын да онытырга ярамый. Фольклор текстларында теркәлгән теләсә кайсы фактның мәгънәсен һәм чынбарлыкны ни дәрәҗәдә төгәл чагылдыруын аның жанр үзенчәлекләрен, художество системасын исәпкә алганда гына билгеләргә мөмкин. Фактның дөреслеге яки үзгәртелеп бирелүе, аның чынбарлыктагыча яки идеаллаштырып сурәтләнүе, тарихилыгы яки фантазиягә корылган булуы жанрдан һәм конкрет әсәрдәге конкрет вакыйга-күренешләрнең үзара бәйләнешеннән дә тора. Бер үк әсәрнең вариантларына мөрәҗәгать итү дә кайсы фактларның традицион һәм тотрыклы, кайсыларының очраклы булуын аерырга мөмкинлек бирә.

Дастаннарда халыкның матди культурасының аерым яклары, иҗтимагый мөнәсәбәтләрен, башка халыклар белән бәйләнешләрен, гореф-гадәтләрен, йола-ышануларын өйрәнү өчен кыйммәтле материал саклана. Аларда халык тормышының төрле этаплары белән бәйле мәгълүматлар, башка чыганакларда сакланмаган кыйммәтле һәм кызыклы тарихи детальләр теркәлгән. Мәсәлән, «Түләк» әсәрендә төркиләрнең бик борынгы бер ышануларының эзе сакланган. Борынгы төркиләрдә тауларга табыну, аларны илаһилаштыру булган. Тауларны изгеләштерү турында Н.Я. Бичурин, Л.Н. Гумилев, А. Инан хезмәтләрендә мәгълүматлар бар. Тау иясенә түгел, ә тауның үзенә табынганнар. Бу – анимистик карашның аниматизм дип аталган примитив формасы. Әсәрдә Түләк туган ыруына, ата-анасына түгел, ә кат-кат Балкан тауга дан җырлый. Әлеге мәдхиядә тауларны изгеләштерү эзләре саклана.

Бәнем тауым Балкан тау,
Башы һауага чыкган тау! –
Тимер белән тайаган,
Алтын белән коршаган,
Ак мәрмәрдән йапкан тау.
....
Башыбызның өстендә
Сайә булган Балкан тау.
[Госманов, 250]

Тауларны җанландыру эзләре хәзерге татар телендәге «тау башы», «тау бите», «тау сырты», «тау түбәсе», «кашлак» (тау кашы) кебек сүз тезмәләрдә дә саклана. Кешеләрдәге төрле әгъза исемнәре тауга да күчкән. Борынгы төркиләр тауның да башы, бите, кашы, сырты бар итеп күзаллаганнар.

Дастаннарда гаилә-көнкүреш, хуҗалык итү белән бәйле йола, гореф-гадәтләр, ышанулар турында да материал табарга мөмкин. Бигрәк тә туй-никах, бала туу, аңа исем бирү, күмү йолалары буенча мәгълүматлар күп саклана.

Мәсәлән, «Алпамыш» дастанының күпчелек вариантларында кияү егетләре арасында уздырылган бәйге турында сүз бара. Туй алды бәйгесендә егетләр ук аткан, көрәшкән һәм атта узышкан. Бу күренеш тормыштан алынган, ә «Йиртөшлек» дастанындагы кияүне сынау мотивы фантастик элементлар белән баетылган. Егет кызның атасы кушкан күп төрле эшләрне башкара. Шушы ук күренеш белән алтай батыры Маадай-Кара турындагы эпоста да очрашабыз. Әлеге әсәрләрдә бик борынгы заманнарда күп кенә төрки халыклар тормышында урын тоткан йола сурәтләнә: кияү, калым түлисе урында, кыз өендә берничә ел хезмәт итә.

Гадәттә, эпик геройның дөньяга килүе, исем алуы да үзенчәлекле. Еш кына балага очраклы килеп кергән кеше, ягъни гаип кунак исем куша. «Алпамыш» дастанында балага исемне бәби туена дәрвиш киемендә килгән изге Шаһимәрдән бирә. Дөрес, бу эпизод әсәрнең татар вариантында сакланмаган. Бары Алпамшаның мөһерле, ук-кылыч алмас булуыннан чыгып кына, әлеге эпизодның, кайчандыр, булганлыгы аңлашыла. Кунграт версиясендә балага Хәким дип исем бирелә. Җиде яшендә бабасы Алтынбайдан калган ундүрт батман бакырдан коелган җәяне тарткач кына аңа Алпамша исеме бирелә. Мондый гадәт күпчелек төркиләрдә булган. Абдулкадир Инан аның якутларда булуын яза: «Борынгы якутлардагы гадәт буенча, бәләкәй чакта балага биргән исем аның чын исеме дип исәпләнми. Чын исем исә җәя тартып, ук ата башлагач кына кушыла» [Инан Абдулкадир, б. 180]. Бу йола угызларда да булган. «Дәдәм Коркут» хикәяләрендә дә, углан баш кисмәсә, кан коймаса, аңа ат бирмиләр, дип языла. Угыз кабиләләре каһарманнарына, тәүге батырлыкларын күрсәткәч кенә, дәдә Коркут аларга исем кушкан. Ә кайбер халыкларда һәр кешенең исеме булмаган. Аларны ыру исеме белән атап йөрткәннәр. А. Инан кешегә исем бирү белән бәйле төркиләрдә таралган тагын бер гадәт турында яза: «Алтай һәм Енисей төркиләренең поэмаларыннан аңлашылганча, элек шундый бер дәвер булган, ул заманда, ябай адәмнәрнең исемнәре булмаган, һәр берсе кабиләсенең

исемен йөрткән, чын исем алу өчен мәҗбүри рәвештә каһарманлык күрсәтү кирәк булган» [Инан Абдулкадир, б. 181]. Бу фактта этнограф Титов та игътибар иткән [Титов, с. 66]. «Ак Күбек» дастанында геройның туганчы ук исеме мәгълүм булуын шушы гадәт белән бәйләп кенә аңлатырга мөмкин. Көбек Алтайның Улаган аймагында киң таралган ыру этнонимы була. Дастандагы Самыр Казан, Мангыш, Көтән би дә берәр кабилә-ыру этнонимын исем итеп алганнар. Мангыш – дастанда Көтән ханның улы исеме. П.А. Фалев монголларда һәм урянхайларда мангусның явыз рух исеме булуын Мангут кабиләсе Чыңгыз хан гаскәренең нигезен тәшкил иткән батыр сугышчыларны биргән кабилә булган. XIII йөздән башлап, Мангут яки Мангус, кабилә этнонимы булу белән беррәттән, эпоста яңа мәгънә ала һәм куркыныч затны аңлата башлый.

«Ак Кубек» дастанында мәҗүсилек белән бәйле тагын бер күренеш теркәлгән. Ак Күбек, Көтен бине үтерү өчен, һава торышын үзгәртә: көнне суыттыра, су өстенә өч көн дәвамында боз катыра. Бу – тормыштан алынган йола күренеше. Борынгы төркиләрдә шаманнарның һава торышын магия ярдәмендә үзгәртүе «җада» (дьада) дип аталган. Җада күренеше белән алтай халыклары эпосында да еш очрашабыз. «Җада», ягъни «көн җадалау» эпизоды «Ак Күбек» дастанының өч вариантында да бар. Алтай вариантында «суык итте» дип бирелсә, татар версиясенең тара вариантында «Күбәк җәйләде алты көн», ә бараба вариантында ул үзенең исеме белән «көн җадалау» дип аталган. Камшаманнар җада таш ярдәмендә һава торышын үзгәрткәннәр. Җада таш тышкы кыяфәте белән кешегә охшаган, аның күзләре, борыны һәм авызы чамаланган [Алексеев, с. 40; Потанин, с. 352].

Дастаннардагы кабиләара үч алу, бер ыруның икенчесеннән кыз урлавы, батырларның икәү генә очрашып, бер-берсен сүз белән кыздырып көрәшүе, көч сынашуы һәм башка күренеш-вакыйгалар да тормыштан алынган, шул халыкның йола, гореф-гадәтләренә таянып тасвирлана.

Татар халык дастаннарын җыю һәм өйрәнү тарихы. Татар халык дастаннарын җыю һәм өйрәнү тарихы XIX йөздә академик В.В. Радлов исеме белән башланып китә. Атаклы тюрколог, этнограф, археолог 150 дән артык фәнни хезмәтләр авторы **Вильгельм Фридрих Радлов** 1837 елда Берлинда туа. Берлин университетының философия факультетында укыганда шәрык телләре белән кызыксына башлый. Философия буенча диссертация яклаганнан соң, урал һәм алтай телләрен өйрәнү өчен 1958 елда Россиягә килә. Бераздан Барнаул тау училищесына немец һәм латин телләре укытучысы итеп билгеләнә. 1959 елда Россиягә тугрылык турында ант бирә һәм Россия подданствосын кабул итә. Галим шул көннән Василий Васильевич Радлов исемен ала. Барнаулда эшләү дәверендә җирле төрки халыкларның телләрен һәм халык авыз иҗатын өйрәнә

башлый. Галим, 1960 елның җәеннән башлап, һәр ел төрки халыкларның тел үзенчәлекләрен һәм фольклорын өйрәнү максаты белән халык арасына чыга башлый. Ягъни, хәзерге тел белән әйткәндә, экспедицияләргә йөри. Алтайда булган дәверендә барлыгы 10 экспедициядә була, алтай, телеут, шор, куманлы, тува, казакъ, кыргыз, абакан татарлары (хакаслар), себер татарлары һәм кытайларның фольклорын һәм тел үзенчәлекләрен чагылдырган материал туплый. 1866 елдан үзенең халыктан язып алган материалларын бастыра башлый. 1866 елда «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи» дигән унтомлыкның. беренче, 1868 һәм 1870 тә икенче һәм өченче томнары дөнья күрә. 1872 елда татар фольклоры өчен хәзерге көнгә кадәр иң әһәмиятле чыганакларның берсе булган дүртенче том – «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Часть IV. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменьских татар» нәшер ителә. Бу күптомлык үзләрендә тупланган материалның күләме белән дә, әһәмияте белән дә тиңдәшсез хезмәт була. Дүртенче томда себер татарларыннан 19 авылда җыелган йөз унбер әсәр урнаштырылган. Алар арасында дастаннар, әкиятләр, җырлар, риваятьләр бар. Мәсәлән «Ак Күбек», «Мешәк Алып», «Йәстәй Мөңке», «Кадыш Мәргән» кебек дастаннар нәкъ шушы томга кергән булу аркасында гына безнең көнгә кадәр сакланып калганнар. Бу хезмәт татар халык авыз иҗатын тикшерүчеләр өчен дә, укучы өчен дә кыйммәтле хәзинә.

Томга язылган кереш сүздә себер татарлары турында белешмә һәм китапта урын алган материалларның ни рәвешле җыелуы турында мәгълүмат бирелә. В.В. Радлов себер татарларының фольклорын җыюның катлаулы эш булуы турында да язып калдырган: «Халык риваятьләре – ата-бабаларның гамәлләре турында мәгълүмат саклаган әкиятләр, җырлар яшисен яшәгән картлар күңелендә генә сакланып калган. Бары алар гына үзләренең яшь вакытлары – халык рухы ата-бабаларның батырлыкларын мактаган җыр һәм әкиятләрне башкарырга көч биргән вакыт турында изге хатирәләр саклыйлар. Хәзерге буын, күбесенә эчтәлекләре аңлашылып җитмәсә дә, Мөхәммәдияне, Әхмәт Ясәви хикмәтләрен, Мир Али Ширне җырлыйлар.

Югарыда әйтелгәннәрдән халык әдәбияты үрнәкләрен җыюның никадәр зур хезмәт таләп итүе аңлашыла. Муллалар авыл халкына, еш кына, минем үтенечләрне үтәмәскә киңәш итәләр иде, һәм мин картлардан берәрсен таба алган очракта да, аларның яшьләре белән бәйле җитешсезлекләре һәм күп сөйләшүләре язып алу эшен катлауландыра иде. Шул рәвешле, мин нәрсә ишетсәм шуны, җыр һәм риваятьләрнең иң әһәмиятсез өзекләрен дә язып барырга мәҗбүр булдым» [Радлов, с. XIII–XIV] (мәкалә авторы тәрҗемәсе).

XIX йөз башында татар дастаннары турында беренче фи-

керләр күренә башлый. Авторлар әлеге әсәрләрне дастан дип атамасалар да, «Таһир-Зөһрә», «Бүз егет», «Сәйфелмөлек» кебек әсәрләрнең тәрбияви һәм эстетик әһәмиятен күрсәтеп, аларга югары бәя бирәләр. Г. Тукай «Таһир-Зөһрә», «Йосыф» китаплары турында, «кечкенә чагында укып, җыламыйча үскән ирләремез вә хатыннарымыз сирәктер» дип яза [Тукай, б. 185].

Татар фольклористикасында эпоска багышланган беренче фәнни хезмәт – Г. Ибраһимовның «Әдәбият кануннары» дигән китабындагы «Каһарманнар поэмасы» бүлеге [Ибраһимов, б. 68–70]. Г. Ибраһимовның бу хезмәтендә сүз бөтен дөньяга мәгълүм эпос үрнәкләре хакында бара.

Г. Сәгъди 1923 елда басылып чыккан «Әдәбият тарихымы, язмалар тарихымы?» дигән мәкаләсендә, халык батырлары җырлары, дастаннары, әкиятләре – алар татар әдәбиятының төп нигез ташы, дигән югары бәя бирә [Сәгъди, б. 41].

XIX гасырның егерменче елларында дастаннарга нигезләнеп язылган әдәби әсәрләр дөнья күрә. 1916 елда Ф. Бурнаш «Коркот» поэмасын яза, «Таһир-Зөһрә» трагедиясен иҗат итә. Шул ук елда «Аң» журналында Мирхәйдәр Фәйзи тарафыннан әдәби эшкәртелгән «Җик Мәргән» дастаны дөнья күрә. К. Юлдаш «Чура батыр» дастанын яза. Казан педагогия институты доценты Нигъмәт Хәким 1919 елда Себердә Ситдыйк Зәйнетдиновтан язып алып, «Идегәй» дастанының җыелма вариантын төзи.

1939 елда Казанда Татар теле һәм әдәбияты фәнни-тикшеренү институты оештырыла. Әлеге институтта башта фольклорны өйрәнүче төркем оеша, соңрак ул фольклор секторына әйләнә. 40 елдан, даими рәвештә фәнни экспедицияләр чыгып татар фольклорын системалы рәвештә өйрәнү башлана. 1940 елда Хәмит Ярми җитәкчелегендә В.В. Радлов эзләре буйлап оештырылган экспедиция вакытында күп санлы фольклор материалы туплана. Мәсәлән, җыелган әсәрләр арасында «Кузы Күрпәч һәм Баянсылу» дастанының бер варианты да бар. Институт тарафыннан оештырылган экспедицияләр вакытында татар халкының егерменче йөзгә кадәр сакланып калган дастаннары язып алына. Әмма 1944 елда ВКП(б) Үзәк Комитетының 9 август карары чыга: «Предложить Татарскому обкому ВКП (б) организовать научную разработку истории Татарии, устранить допущенные отдельными историками и литераторами серьезные недостатки и ошибки националистического характера в освещении истории Татарии (приукрашивание Золотой Орды, популяризация ханско-феодального эпоса об Идегее)» [КПСС в..., с. 518]. Әлеге карар нигезендә «Идегәй» дастаны гына түгел, гомумән эпос жанры фәнни контекстан төшеп кала, татар халык эпосын җыю һәм өйрәнү эше туктатыла. Халык дастаннары байлар һәм югары даирә иҗаты дип карала башлый.

Ф.В. Әхмәтова татар эпосының фәнни яктан өйрәнелә башла-

вы турында: «Татар дастаннарын өйрәнү эше төрле фәнни конференцияләрдә чыгышлар ясаудан башланды дияргә була», – дип яза [Татар эпосы..., б. 19]. 1956 елда Ташкент шәһәрендә «Алпамыш» эпосы буенча уздырылган фәнни конференциядә докладлар белән Х. Ярмөхәммәтов (Хәмит Ярми) һәм А. Вәлитова да катнаша, аларның чыгышларын татар эпосын өйрәнүдә беренче адымнар дип бәяләргә мөмкин. Бу чыгышлар фәнни җыентыкларда басылып та чыга [Тюркомонгольское...].1964 елда Уфада «Кузы Күрпәч белән Баянсылу» дастанын тикшерүгә багышланган фәнни конференциядә Х. Ярмөхәммәтов бу әсәрнең себер татарлары версиясен тикшерүгә багышланган доклад белән катнаша. Шул вакыттан татар галимнәре дә татар эпосын тикшерүгә багышланган докладлар белән халыкара фәнни конференцияләрдә чыгышлар ясый башлыйлар (Улан-Удэ, 1973; Якутск, 1977; Элиста, 1978 һ.б.). Ф.В. Әхмәтова, Н.Ш. Хисамов, И. Надиров тарафыннан татар дастаннарының сюжет составы, әдәбият, әкиятләр белән мөнәсәбәте турында берничә доклад ясала.

Егерменче йөзнең 80 нче елларыннан татар эпосын өйрәнү ике юнәлештә алып барыла башлый. Беренчесе – эпосны фәнни яктан тикшерү, анализлау; икенчесе – татар халык дастаннарын аерым җыентык итеп бастырып чыгару. Дастаннарны өйрәнү эше ике зур галим исеме белән бәйле. Ф.И. Урманчиев татар дастаннарын фәнни яктан өйрәнеп, аларны төрки эпосның аерылгысыз бер өлеше буларак карый, галимнең татар эпосын тикшергән зур фәнни хезмәте 1984 елда дөнья күрә [Урманчеев]. Шул ук елны Ф.В. Әхмәтова татар халык дастаннарын җыйнап, аерым том әзерләп бастыра [Татар халык...]. Ф.В. Әхмәтованың татар дастаннарының бүгенге торышын яктырткан, татар дастаннарын башка төрки халыклар эпосы белән чагыштырган хезмәтләре дә бар [Ахметова].

Бу хезмәтләр әлеге ике шәхеснең дистә еллар алып барган фәнни тикшеренүләренең, эзләнүләренең бер зур нәтиҗәсе булып тора.

Ф.И. Урманчиевның татар эпосына багышланган «Эпические сказания татарского народа» (1980), «По следам белого волка» (1994), «Идегәй. Нурсолтан. Сөембикә» (1997), «Народный эпос «Идегей» (1999) дигән монографияләре дә дөнья күрде. Галимнең өч томлык «Татар мифлары» дигән энциклопедик характердагы хезмәтендә татар эпосының аерым сюжетлары, мотивлар, эпик геройлар турында бай мәгълүмат бирелә (2008, 2009, 2011). «Ак Күбек», «Җир Төшлек», «Түләк», «Алпамша», «Җик Мәргән», «Кузы Күрпәч һәм Баянсылу», «Алтаин Саин Сүмә» һәм башка дастаннарны тикшерүгә багышланган күп санлы фәнни мәкаләләре «Советская тюркология», «Советская этнография» журналларында чыга. Алар Венгрия, СССРда басылган җыентыкларда, газета-журналларда да даими рәвештә дөнья күрә [Каһарманнар..., б. 261–270].

Н.Ш. Хисамов Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасын һәм Йосыф-Зөләйха темасына язылган төрки дастаннарны чагыштырып тикшерә, халык иҗатыннан килгән традицияләр яссылыгында карый.

Дастаннарны халыкка җиткерүдә М.И. Әхмәтҗанов зур эш башкара. Россиянең татарлар яшәгән төбәкләренә оештырылган экспедицияләр вакытында табылган һәм архивта сакланган кулъязма дастаннарны кириллицага күчереп газета-журнал битләрендә, фәнни җыентыкларда бастырып чыгара, аларны фәнни әйләнешкә кертә.

Институтның халык иҗаты бүлегендә Ф.И. Урманчиев һәм А.Х. Садыйкова җитәкчелегендә татар-төрки эпосын өйрәнүгә багышланган диссертацияләр дә якланды. Ф.И. Урманчиев җитәкчелегендә «Идегәй» дастанының тарихи нигезләрен В.И. Хәйруллина тикшерә. Л.Х. Мөхәмметҗанова төрки халыкларның «Чура батыр» дастанының милли версияләрен чагыштырма планда анализлый (2000). И.Г. Закирова болгар дәверенә нисбәттә «Алпамыш» һәм «Түләк» дастаннарын тикшерә (2000). А.Х. Садыйкова җитәкчелегендә татар дастаннарының дини-мифологик һәм тарихи нигезләрен өйрәнүгә багышланган кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре якланды. «Идегәй» дастанының милли-мифологик һәм дини мотивларын Ф.М. Вәлиуллина өйрәнә (2005), «Түләк» дастанының милли версияләрен А.Р. Фәхретдинова тикшерә (2007), «Алпамша», «Кузы-Күрпәч һәм Баянсылу», «Ак Күбек», «Гайсә улы Амәт» дастаннарының тарихи нигезләрен һәм мифопоэтик традицияләрен И.Г. Закирова тикшерә.

Татар дастаннарын төркемләү мәсьәләсе. Татар дастаннарын төркемләү нигездә башка төрки халыкларда кабул ителгән классификацияләрдән нык аерылып тормый. Дастаннарны сюжеты һәм темаларына нигезләнеп берничә төркемгә аералар.

Татар дастаннарын өйрәнгән галимнәр үз классификацияләрен тәкъдим итә. Нигездә зур аерма булмаса да, бу классификацияләр белән таныштырып үтү урынлы булыр.

Ф.И. Урманчиев татар дастаннарын дүрт төркемгә аерып анализлый [Урманчеев].

1. Героик-архаик дастаннар.
2. Героик дастаннар.
3. Лироэпик дастаннар.
4. Китаби дастаннар.

Ф.В. Әхмәтованың үз классификациясе бар. Ул татар дастаннарын тематик яктан классификацияләп өч төркемгә бүлә [Татар халык...].

1. Алыплар турында хикәятләр.
2. Тарихи дастаннар.
3. Мәхәббәт дастаннары.

М.Х. Бакиров татар дастаннарын түбәндәге өч төркемгә аера:

1. Архаик-героик яки әкияти-мифологик дастаннар.
2. Классик-героик дастаннар.
3. Тарихи-героик дастаннар.

Классификацияләүдә аерымлыклар башка халыклар фольклористикасында да очрый. Алар нигездә бер-берсе белән каршылыкка керми. Бер үк төркемне синонимик тер-

миннар белән атауга, яки бер үк дастанны төрле яктан анализлауга нигезләнә. Димәк дастаннарны төркемләүнең шактый ук шартлы булуын да истән чыгарырга ярамый. Беренчедән, бер үк дастанны төрле яктан анализлап, берничә төркемгә кертергә мөмкин. Мәсәлән, «Йиртөшлек» дастанын архаик дастаннарга да, эчтәлегенә нигезләнеп мифологик дастаннар төркеменә дә кертергә була. Шул ук вакытта «Йиртөшлек» дастаны батырлар турындагы дастан буларак та анализлана ала. Татар халкының «Ак Күбек» дастаны, бер яктан, тарихи вакыйгаларны чагылдырса, икенче яктан, алыплар турындагы дастаннарга якын тора. «Түләк» дастаны бер яктан, параллель дөньяларны тасвирлавы белән мифологик дастаннарга туры килсә, икенче яктан, ул мәхәббәт дастанының ачык мисалы булып тора. Татар фольклористикасында классификациядә тәңгәллек яки бертөрлелек булмау күренеше жанрның чагыштырмача яңа өйрәнелә башлавын, терминнар мәсьәләсенең җитәрлек эшләнеп бетмәвен күрсәтә. Әмма бу принципиаль җитешсезлек түгел, эшнең дәвам ителүен күрсәтүче бер күренеш кенә булып тора.

Татар фольклорында дастаннарны классификацияләүдә аларның төп ике төркемен күрсәтү мөһим: китаби һәм традицион дастаннар. Алар икесе дә шартлы атамалар гына. Китаби дастаннарга китап булып басылып чыккан дастаннар да, шәкерт дәфтәрләренә күчерелеп, безнең көннәргә килеп җиткән әсәрләр дә, кульязма китапларда сакланган кыйссалар да керә. Аларны берләштерүче төп билге – таралу һәм саклану рәвешенең язмача-басмача булуы, башкарылу рәвеше исә, кагыйдә буларак, кич утырулар вакытында яисә шәкертләр арасында кычкырып уку. Ә традицион дастаннар бары телдә генә саклана, телдән башкарыла, дөресрәге, аерым кешеләрнең – чичән яки акыннарның хәтерендә саклана. Тагын бер искәрмә бар: халыктан XVIII–XIX гасырларда язып алынган әсәрләр, еш кына, дастаннарның кыскартылган эчтәлеге, аерым шигъри өзекләре генә дастаннарның чагыштырмача үзгәрешсез сакланган өлешен тәшкил итә.

Бу бүленеш дастаннарның саклану һәм башкарылу рәвешенә бәйле. Шул ук вакытта традицион дастаннарның да, язма дастаннарның да үз эчләрендә тематик бүленеш бар. Югарыда тәкъдим ителгән классификацияләр шуларның тематик үрнәкләре булып тора.

Дастаннарны тематик яктан классификацияләгәндә түбәндәгеләрне күз алдында тоту кирәк (галимнәр арасында бер тематик төркемне төрлечә атау кабул ителгән. Терминнарда кабул ителгән бердәмлек юк):

1. Каһарманлык дастаннары. Аларны фәндә алыплар турындагы хикәятләр, героик дастаннар яки батырлар эпосы дип атау да кабул ителгән.

2. Мәхәббәт дастаннары. Романик яки лироэпик дастаннар дип атау да очрый.

3. Тарихи дастаннар.

Батырлар турындагы яки каһарманлык дастаннарын үзләрен ике төркемгә аерып (героик-архаик һәм героик) атау да кабул ителгән.

Йомгаклап шуны әйтергә мөмкин, татар халкында борынгы алыплар турындагы әкияти дастаннар да («Алпамыш»), героик эпос та («Ак Күбек»), тарихи эпос та («Гайса улы Амәт», «Идегәй») һәм героико-романик, ягъни мәхәббәт дастаннары да («Кузы-Күрпәч һәм Баянсылу») бар.

Әдәбият

Каһарманнар йолдызлыгы. Тарихи-фольклористик очерклар. Казан, 2006.

Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск: Наука, 1980. 317 с.

Ахметова Ф.В. К сравнению якутско-татарских эпических связей // Эпическое творчество народов Сибири и Дальнего Востока. Якутск, 1978. С. 124–129.

Ахметова Ф.В. Татар дастаннарының бүгенге яшәеше // Татар халык иҗатының хәзерге торышы. Казан, 1988.

Бакиров М.Х. Татар фольклоры. Казан: Мәгариф, 2008. 359 б.

Госманов М.Г. Каурый каләм эзеннән. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. 463 б.

Жирмунский В.М. Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии // Вопросы изучения эпоса народов СССР. М.: Издательство АН СССР, 1958.

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974.

Ибраһимов Г. Әдәбият кануннары. Казан, 1918.

Инан Абдулкадир. Шаманизм тарихта һәм бөгөн. Өфө: Китап, 1998. 180 б.

КПСС в резалюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т.7. 1938–1945. М.: Политиздат, 1985.

Литературный энциклопедический словарь / Под общей ред. В.М. Кожевникова и П.А. Николаева. М.: Советская Энциклопедия, 1987.

Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. / Гл. ред. С.А. Токарев. М.: Сов. Энциклопедия, 1992.

Народный эпос «Кузы-Курпес и Маян-Хылу». Уфа, 1964.

Патов Л.П. Героический эпос алтайцев // Советская этнография. М., 1949.

Потанин Г.Н. Тунгутско-тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. Т. II. СПб., 1893. 352 с.

Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и дзунгарской степи. Часть IV. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар. СПб., 1872.

Сәгъди Г. Әдәбият тарихымы, язмалар тарихымы? // Безнең юл. Казан. 1923. № 1.

Татар халык иҗаты. Дастаннар / төзүче, кереш мәкалә һәм искәрмәләрне язучы, сүзлекне әзерләүче Ф.В. Әхмәтова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 384 б.

Татар эпосы. Дастаннар / төзүче, кереш сүз һәм искәрмәләрне язучы, сүзлекне әзерләүче Ф.В. Әхмәтова-Урманче. Казан: Раннур, 2004.

Титов. Богатырские поэмы минусинских татар. Петербург, 1856.

Тукай Г. Әсәрләр. 5 томда. Т. 4. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985.

Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. М., 1960.

Урманчеев Ф.И. Героический эпос татарского народа: исследование. Казан: Татар. кн. изд-во, 1984. 312 с.

Фалев П.А. Ногайская сказка об Ак Кобеке // Сборник музея антропологии и этнографии при Российской Академии наук Т. 5. Вып. 1. Петроград, 1918.

Хисамов Н.Ш. Бөек язмышлы әсәр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984.; Поэма «Кысса-и Йусуф» Кул ‘Али. М.: Наука, 1979.

Закирова Илсөяр Гамил кызы, *филология фәннәре докторы, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре*

Ак Көбек
(Бараба варианты)

Инәсенең карнында Ак Көбек йөрде, туар вакытына җитте. Җиңгәләре килде инәсенә, янына инәсенең утырдылар. Ак Көбек инәсеннән тумады, таң калдылар. Инәсенең карнында Ак Көбек сүләшеп торды: «Мин тумаймын бу юлыңнан, карынның бер ягыннан җыртып чыгармын!» – диде. Җиңгәләре әйтте:

Алтын бишеккә бер салып
Биләр идек Көбәйне,
Көмеш бишеккә бер салып
Биләр идек Көбәйне.

Инәсе әйтте баласына: «Балам, син Ходай яраткан юлыннан чыкмасаң, минем ризалыгым юк». Ак Көбек аннан соң Ходай яраткан юлы белән туды. Торды, атасының кылычын толымына бәйләде, китте ялангач (көе) күлгә аулап балык тотарга. Бер үзәнгә барып төште, бер карт үзәннең янында балык тотып ята. Ак Көбек аңа килде.

Кара әле, кара әле, таз-ай!
Сулар төбен күргән таз-ай!
Бер балык тоткан таз-ай!
Инәм инәмгә изүлек-ай!
Инәм инәмгә изүлек-ай!

Бер чабак сорады. Карт орышып аны: «Фу, кит бу җирдән, сиңа бирергә һич нәрсә балыгым юк», – диде. Ак Көбек үзән белән йөреп китте, анда барды, тагы бер балык тотучы картка җитте. Ул картның янында бер чуртан ятадыр. Ак Көбек аңа килде, әйтте:

Кара әле, кара әле, таз-ай!
Сулар төбен күргән таз-ай!
Бер балык тоткан таз-ай!
Инәм инәмгә изүлек-ай!
Инәм инәмгә изүлек-ай!

Карт әйтте: «И балам, ал бу балыкны ялгыз булса да». Бала бу балыкны алды, капчыгына салды, кайтты кире. Көз вакыт иде, су тонган икән, бер сулыкка Ак Көбек карап күрде, алабуга алабуганы куып йөри, чуртан чуртанны куып йөри, аны күрде Көбек. Аны күреп Көбек әйтте: «Суда балык яу кубара», – диде: «Мин монда тудым, адәм булып мин дә яу күтәрим», – диде.

Аннан кайтып йөреп барса, үзәннән кырга чыккан җирдә, Көден хан алты аяклы аргамакка менеп саклап тора. Бая ялангач суга йөргән баланы күреп Көден хан әйтте бу балага: «Атың кем?» – диде. Бу бала әйтте: «Ак Көбек кеше, синең атың кем?» – диде. Көден хан әйтте: «Атым минем Көден хан». Ак Көбек әйтте аңа:

Көден, көден (дип) дәшәрләр-ай
Атта күрәмен көденне-ай
Атта күрәмен көденне-ай
Көденге диеп аталган-ай
Син дә бер кеше булыпсың-ай.

Ак Көбек әйтте: «Минем атым Ак Көбек», анда Көден хан әйтеп ятты Ак Көбеккә:

Күбек, күбек (дип) дәшәрләр-ай
Күлдә күрәмен күбекне-ай,
Сөттә күрәмен күбекне-ай,
Күбек диеп аталган-ай

Син дә бер кеше булыпсың-ай!

Ак Көбек атасының кылычын алды, алты аяклы аргамакның бер аягын кисеп алды, Көден хан нәмә белми өенә кайтып китте. Ак Көбек тә өенә кайтып барды, килде инәсенә. Инәсенә Көден хан аргамагының алты аягыннан кисеп алган бер аягын бирде, чуртанны да бирде. Инәсе аларны казанга салып кайнатты. Ашадылар, җыйдылар. Ак Көбек әйтте инәсенә: «Мин менәр ат бармы инә?» – диде. Инәсе әйтте: «Син минем карнымда йөргән вакытта бер бия җиленләде унике ай, ул бия инде колынлаган булмак», – диде. «Аным туган колыны син менәр ат ул булыр». Ак Көбек йөгән бау алды, Ак Көбек үргә китте. Барды. Биядән Кызыл Ор туган. Кызыл Ор биянең биле өстеннән ашыра муйным салып, ар ягыннан имчәген авызына алып имеп тора.

Килде Ак Көбек Кызыл Орны колактан тотты, йөгәнләде, өенә алып барды, кайтып өендә иярләде, тун-шайларын киде, бер шәһәргә чыкты. Анда алтмыш алты балта урлап алды; бер башка авылга барды, җитмеш җиде балта урлап алды.

Аннан чыгып килеп Кытай җиренә китте, кылыч сугучы оста кешене эзләп йөрде. Анда барып бер Күчемеч атлы останы тапты. Балталарны Күчемечнең алдына тыкты.

Алтмыш алты балтаны сызгыртып
Саф булатны калдыргыл!
Җитмеш җиде балтаны сызгыртып
Саф булатны калдыргыл!
Күчемеч оста булсаң
Ул булаттан кылыч суккыл!

Күчемеч оста бер көн, бер төн сукты, кылычны бетерде, Күчемеч алты балтаны җуеп яшерде, кылычны алып китерде, Көбеккә бирде. Көбек кылычны кулына алып салмаклады [*чамалап карады*].

Алтмыш алты балтаның ай
Алтысы кайда, Күчемеч-ай?
Алтысын ялгап сукмасаң-ай
Башыңны кисәрмен, Күчемеч-ай.
Җитмеш җиде балтаның-ай
Җидесе кайда, Күчемеч-ай?
Җидесен ялгап сукмасаң-ай
Башыңны кисәрмен, Күчемеч-ай.

Күчемеч кайтты, курыкты, алты балтаны кагып кушты, җиде балтаны янә кагып кушты, өч көн суккач, бетереп кылычны алып килде Көбеккә, кылычны кулына тоттырды. Ак Көбек кылычны башыннан тотып салмаклап әйләндерде, көнгә тотты, кояш багып күренде. Ак Көбек бу кылыч(ны) яхшы дип тапты. Күчемеч Көбеккә әйтте: «Кылычны ярар дисәң инде ял бирмәк кирәк». Ак Көбек торды, Күчемечне мактады:

Сугуына чыдамый,
Сум чүкечләр уалды,
Басуына чыдамый,
Кап күрекләр ярылды,
Андый минем Күчемеч-ай!
Мондый минем Күчемеч-ай!

Торга [*ефәк тукыма төре*] булсын
бу җирдән-әй!
Камга [ефәк тукыма төре] булсын
бу җирдән-әй!
Ишегеңнән так [*байлык*] иңсен-әй!
Төнлегеңнән так төшсен-ай!
Атың-елкың бай булсын!
Баеп-череп үлерсең!

Бу мактаганнан башка ял бирмәде, кайтты аннан соң Ак Көбек өенә. Дәрья якасына барып Ак Көбек бер таз тайга менде, бер киез такыяны [баш киеме] киде, бер киез тунын киде, малын багып ятты. Анда багып йөргән чагында Самыр Казан Алып Ак Көбеккә килде. Ул Ак Көбекнең карт бабасы иде. Самыр Казан әйтте: «Бу кемнең малын багып торасың, таз кол!» – диде. Ак Көбек әйтте Самыр Казанга: «Ак Көбекнең малын багып ятам», – диде. Самыр Казан алып әйтте: «Ак Көбек үзе кайда киткән?» Ак Көбек әйтте: «Ак Көбек ялангач (көе) бу күлгә кышлагалы [*кышларга*] китте». Самыр Казан әйтте: «Кичәге көн-төн

бүгенге көн минем белән мәсләште [*киңәшләште*], минем диңгезем ул поклап яткан тору», – диде.

Самыр Казан дәрьяның уртасына барып суга утырды, дәрьядан ялгыз башы чыгып калды. Ак Көбек коралларын алды, яхшы туннарын киде, кылычын бәйләде, атка менде, көн җадалады [*магия ярдәмендә һава торышына тәэсир итте*].

Яхшы көндә бер әйтсәм-ай
Көн төшер, Ак Көбек-ай
Яман көндә бер әйтсәм-ай
Көн ярәшер, Ак Көбек-ай.

Бер җиде көн җадалады, җиде карыш боз туңдырды; җиде көн җадалагач Кызыл Орына менде, кылычын кулына алды, дәрьяның уртасында утырган Самыр Казан алыпка барды, башын кисәргә килде. Самыр Казан аны өргән иде, тау башына атылып чыгып китте. Янә Ак Көбек Самыр Казанга кире кайтып килде, үтермәкче булды. Самыр Казан тагы өреп тау башына чыгарды. Өченче кире тагы килде. Самыр Казан әйтте: «Ак Көбек, син алдархәйләкәрсең, инде мине бу кылыч белән үтерә алмассың. Кире кайтып бар! Кырда кылычым ятыр. Син бу кылычымны ал! Ул минем башымны кисәр». Аннан барып кылычын алып Самыр Казанның башын кисеп китте. Самыр Казан Алып тубулады, җиде карыш боз туңдырды, боздан Ак Көбекнең малы егылды, кырылды, Ак Көбек үзе тере калды.

Маңгуш алып Көден ханның улы үз җирендә төскә [*урман*] чыккан иде, төсләп йөрде, бер ак киекне үтерде. Анда йоклап яткач Маңгушның колы киекнең итен пешерер иде. Самыр Казанны үтергәндә боз шаулаганын ишеттеләр.

Маңгушның колы әйтте:

– Көзгедә бозлар гүләшер-ай,
Ул ни иде, Маңгушым-ай?
Язгыда бозлар шаулашыр-ай,
Ул ни иде, Маңгушым-ай?

Маңгуш уянып башын күтәреп әйтте:

– Көзгедә бозлар гүләшер-ай,
Куяклар савыт [*көбә күлмәк*]
булмасмы икән?
Язгыда бозлар шаулашыр-ай,
Кылычлар белән булмасмы икән?

Ак Көбек юыртып килә бәйләп, кылычын тагып, йыдасын [*сөңге очы*] турылап сөңгесенең, бер җай белән киләдер, Маңгушның колы Ак Көбекне күрде.

Уң ягында турайганы,
Су ягында сурайганы [*кыегайган*],
Ул ни икән Көбекнең-ай?
Кызыл Орның басуы-ай
Элекке басуы әбәс тур-ай [*түгел*],
Ак Көбекнең күзләре-ай
Элекке күзләр әбәс тур-ай.

Маңгуш торды, Ак Көбекнең килә ятканын күрде, Маңгуш әйтте:

Уң ягында турайганы
Йыдалар мылтык булмас микән?
Сул ягында сурайганы
Уклар саудак булмас микән?
Кызыл Орынны басуынай
Аркасына камчы тигәндер-ай.
Ак Көбекнең күзләренәй
Аракы буза чыккандыр-ай.

Ак Көбек юыртып җитеп киләдер. Маңгуш ягысының керешен салдырырга баскан чакта, ул сынып китте. Ак Көбекнең алдына чыгып утырды. Ак Көбек чабып килде, Маңгушның колы ак киекнең пешкән ботын алып атты. Ак Көбекне җиргә төшермәде, кулы белән тотты, ат өстендә ашады. Килде Маңгушның одауына [*шалашына*] Көбек. «Аш җыешкан яулашмас, диде, дус булаек! Минем йортыма бараек!» – диде. Чакырып китте. Маңгушның колы өенә кайтты, Маңгуш үзе Ак Көбек белән барды; йортына алып барды, сыйлады арацан корацан [*сөттән ясалган аракы*] белән, куйлар, үгезләр суеп ашатып ятты аны.

Маңгуш әйтте Ак Көбеккә: «Син миңа кушлугыңны сылагыл [бир] ». Ак Көбек әйтте: «Юк, җизнә, кушлугымның бәясе кыйммәт». Кактан [*күл, сазлык эчендәге*

утраучык] какка чабар кушлугым,
Казларның башын чабар кушлугым,
Күлдән күлгә чабар кушлугым,
Үрдәкләрнең башын чабар
кошлыгым.

Маңгуш әйтте: «И Көбегем, бу кушлугыңның һөнәре яман икән». Кебек әйтте: «И, Маңгуш, син бөркет кошыңны сылагыл миңа!» Маңгуш әйтте: «Юк, җизнә, бу бөркет кошымны сыламаймын, бу кошымның бәясе кыйммәт икән», – диде.

Цөдерер [*ау кошының табышны тибеп алуы*] яхшы цөдерер-ай,
Кырык бер марал цөдерер-ай,
Цөдерер белмәгән ул яман-ай,
Атыңнын башын цөдерер-ай,
Үзәңнең башын цөдерер-ай.

Көбек әйтте: «И Маңгуш, синең бөркет кошыңның һөнәре яман икән, миңа кошың кирәк түгел, калсын синдә». Аннан соң Маңгуш әйтте: «Кушлугың яман торыр Кызыл Орыңны сылагыл миңа!» Көбек әйтте: «Кызыл Орымны сыламаймын, аның бәясе кыйммәт тора», – диде.

Кызыл Орым холыклы,
Койган камыш колаклы,
Тустагандай тояклы,
Сарымсактай азулы [*тешле (азу теш)*],
Бәясен җиткерсәң алырсың,
Бәясен син җиткермәсәң
Кызыл Орым калыр үземә.

Аннан койдылар, аш җыйдылар, арацан корацан эчтеләр, исерек булдылар. Кичкә төн булды. Маңгуш исереп егылды, Ак Көбек әйтте үзенә: «Бу Маңгушны үтерергә кирәк», – диде. Бау белән баглады. Маңгушны бәйләде, бау өзелде. Бау өзелгәндә алты яшьле үгезләрнең тиресеннән ясаган каеш аркан белән бәйләде. Шул ук заманда бәйләгән каешы өзелеп китте, тузәлмәде. Каеш өзелгәнгә Ак Көбек тимердәй богау салды. Маңгуш кыймылдап бирсә, тимер дә сынып китә. Аннан Ак Көбек урамга чыкты бау эзләп. Урамның ул читендә бер ак сакаллы карт кеше килә иде. Карт килде Ак Көбекнең катына. Ак Көбек әйтте картка: «Ирне бәйләргә нәрсәнең тиресе чыдам булыр?» – диде. Карт әйтте: «Ир бәйләргә ир тиресе яхшы булыр», – диде. Ак Көбек әйтте: «И карт, сүзең чын булса, ир тиресе яхшы булса, син тиреңне миңа бир! Ашыңны ашагансың, яшисеңне яшәгәнсең». Ак Көбек картның маңгаена чиертте, үтерде, артының телде тиресен, аягының телде тиресен, кулыннан телде тиресен. Картның сөяген уалады, пилген ташлады, тиресе калды. Алып калды бу картның тиресен, Мангушның кулын кеше тиресе белән бәйләде. Ташлап китте Мангушны. Кунып йоклап калды, кулы-аягы бәйләгән көйгә. Иртән исереге сарыкты, савыкты, уянды. Үзе бауда ятыр, аны күрде. Ак Көбекнең агасы бар иде, олы кызы Маңгушның янында утырды. Ул кыз күптән Маңгуш белән уйнаш иде, бу кызның аты Көн Сылу иде. Көн Сылу Маңгушны күреп әйтте:

– Алтын аякка бал коям-ай,
Эчәр булсаң, Маңгышым-ай;
Көмеш аякка бал коям-ай
Эчәр булсаң Маңгушым-ай.

Маңгуш әйтте кызга:

– Алтын аякка бал көеп-ай
Атаңа кыя аш чәчкел-ай!
Көмеш аякка бал коеп-ай
Иңәңә кыя аш түккел-ай!

Толымыннан тотып типте Маңгуш, җиленә Көн Сылуның бер күзе чыкты. Инде Ак Көбек килде атын иярләп. Маңгушның ак бүз атын иярләп китереп, ул үзенең атына аркан җигеп Маңгушны өйдән сөйрәтеп алып китте. Кабыргасына таш тигәндә ут чыкты. Ак Көбек әйтте:

– Кабыргасыннан ут чыккан
Атасы күрсен: бу кыен-ай!
Көкрәкләреннән ут чыккан
Инәсе күрсен: бу кыен-ай!

Ак Көбек Маңгушны Күрләк [*гөрләп, чылтырап аккан*] дигән

җиргә алып барды, алып барганда Ак Көбек әйтте: «Йә, Маңгуш, әҗәлең монда булсынмы?» Маңгуш җирдә ятып әйтте:

– Күрләк дигән олы су ай
Көр адәмнең йорты иде-ләй,
Начар бичә бер алып-ай
Салып киткән йорты иде-ләй.

Аннан тагын сөйрәтеп алып китте, аны алып киткәч Шарлак [шарлап аккан] дигән үзәнгә барды. Ак Көбек әйтте: «Йә, Маңгуш, монда әҗәлең булсынмы?» – диде. Маңгуш җирдә ятып әйтте аңа:

Шарлак тигән олы су-ай
Шәр [*бай, дәрәҗәле кеше, кенәз кебек титул*] адәмнең йорты иде-ләй,
Явыз бичә бер алып-ай
Салып киткән йорты иде-ләй.

Аннан тагы аны сөрәтеп алып китте, кабыргасына таш тигәндә ут чыгарды, күкрәгенә таш тигәндә очкын чыгарды. Ак Көбек аны күреп тагы әйтте:

– Күкрәкләреннән ут чыккан-ай
Атасы күрсен: бу кыен-ай!
Кабыргасыннан ут чыккан-ай
Инәсе күрсен: бу кыен-ай!

Манар тау башына алып чыкты. Көбек әйтте: «Йә, Маңгуш, әҗәлең монда булсынмы?» – диде. Маңгуш әйтте: «Йә, булсын минем әҗәлем монда», – диде. «Инде мине үтер! Кылыч белән башымны кисәрсең!» Ул: «Минем башымны үзеңнең башыңа тот! Миндәй алып булырсың, – диде, – йөрәгемне чокып алып йөрәгеңә тот! – диде. Миндәй алып батыр булырсың, – диде, – эчәгемне алып чорнал! Миндәй алып батыр булырсың». Ак Көбек Маңгышны башын кисеп үтерде, башын кисеп башына тотарга теләде. Бер җирдән бер ак сакаллы кеше килде, әйтте: «Ак Көбек, ни кылып торасың?» Ак Көбек әйтте: «Мангушны үтердем, башын алып башыма тотарга телим», – диде. Ак сакаллы кеше әйтте: «И Ак Көбек, башыңа башын тотма! Бу башын кыя тауга ташла!» Тау башына башын ташлады, таш җимерелеп төште. Ак сакаллы кеше әйтте: «Йөрәген алып тирән күлгә ташла!» – диде. Йөрәген аңа ташлады, ул тирән күлнең суы кайнап бетте. Ак сакаллы кеше янә әйтте: «Эчәген, алып, бу бай тирәкнең башына ташла!» – диде. Эчәген алып бай тирәкнең башына ташлады, бай тирәк башыннан көеп тамыры белән көеп китте. Ул карт әйтте Ак Көбеккә: «Мин булмасам син үләр идең».

Аннан кайтты Ак Көбек йортына. Көденнең халкы Маңгушны Ак Көбек Манар тау башында үтергәнен белде. Маңгушның атасына әйтергә кирәк. Йортында Маңгушның улы унике яшәр бала булды. Картлар аны өйрәттеләр: «Атаңны Ак Көбек Манар тау башында үтергән; аны карт атаңа – Көден ханга әйт!» – диделәр. Бала барды карт атасына өйрәткән сүзне әйтергә:

Маңгуш бием мартлап [*йоклап (мәрткә китү)*] тор-ай,
Манар тау башында йортлап тор-ай,
Сәлам бирсәм дә алу юк-ай,
Сакалдан капсам да җавап юк-ай.

Көден хан аны орышты. «Бу бала ни-ни сөйлидер?» – дип әйтте. Көден ханга халык әйтте: «Маңгушны Ак Көбек Манар тау башында үтереп киткән». Коден хан улының үлгәнен белеп кайгылы булды, сыктады. Инде җиде йөз чирү коралландырып Көден хан: «Ак Көбекне яуларга кирәк», – диде. Җиде йөз чирү белән коралланып чыкты. Ак Көбекнең йортына китте, яу белән. Төнлә бардылар, урта юлга җиттеләр. Анда Ак Көбек белде: «Көден хан җиде йөз чирү белән миңа яу белән киләдер», – диде. «Алай булса, мин дә коралланып каршы чыгыйм!» – диде. Ак Көбек күп кеше алмады.

Талым Коцаның таз улы,
Чуен төбе Чуп Чура,
Казан төбе Кап Кара,
Солым – Ак Көбекнең агасы,

Биш кенә кеше каршы чыкты. Ак Көбек агасына үр айгырын мендерергә алды. Киттеләр каршы. Анда барганда алабуга балыклар канатларын судан чыгарып күрсәтеп йөриләр. Кырда йөргән Солым балыкларның күрсәткән канатларын күрәдер, әйтте:

Караганга күрсәт,
Миңа нәрсә күрсәтәсең?
Көдерәйгәнгә көдерәй
Миңа нәрсә көдерәясең?

Көден ханга барды Ак Көбек кешеләр белән. Көден ханның халкы әйтте Көбекнең кешеләренә:

– Талым Коцаның таз улы
Талкан сугарга килгәнме
Чуен төбе Чуп Чура
Чуен басарга килгәнме?

Аннан Ак Көбек үзе Көден ханның халкына керде, аларны кылыч белән кырып бетерде. Ак Көбек белән Көден хан икесе очрашты, найза [*сөңге төре*] белән чәнчештеләр. Көден хан Ак Көбекне йыда [*сөңге төре*] белән үтәли чәнечте. Ак Көбек әйтте:

– Чәнчүең дә бар икән-ай,
Күтәрүең дә юк икән-ай.

Көден хан Ак Көбекне йыда белән күтәрде, үз өстендә тотты, Йыданың очында әйтте Ак Көбек:

– Күтәрүең да бар икән-ай,
Селтәвең дә юк икән-ай.

Көден хан йыдасын селтәгәч Ак Көбек йыданың сабына ябышып, тотынып шуып төшеп киләдер. Ул төшкәч кылычын суырды, Көден ханның башын кисеп атты. Көден хан әйтте: «Бүрегем йыгылды», – диде. Ак Көбек йыданы чыгарып ташлады. Кызыл Орына менде, өенә кайтты, Көден ханның кешеләре бер агач алды, муенның сөягенә тыгып куйдылар, ул агачка Көден ханның кискән башын бәйләделәр. Көден хан тере булды, кайтты үз йортына. Көден ханның чирүенең тереләре кайтты, үлгәннәре калдылар.

Көбек яудан кайтты. Ак Көбек алтмыш алты яра белән чыкты, кояш нуры яраларга төшсә, икенче яктан күренер иде, алай булса да үлмәде. Кызыл Ор аты җитмеш җиде яра белән чыкты. Ак Көбек төрле яхшы һөнәрле кеше иде; яралы булганга, ядыганын [*чиртеп уйный торган кыллы музыка коралы*] бер агачка элеп салды, чиртергә көче юк иде.

Каен агачлар ботагы-лай
Сыгылса да сынмас булгай лай,
Исән булсам да килермен-ай,
Төгәл торсам да алырмын-ай.

Аннан китте, камчы сабы белән җирнең кашына таянып, чак кына кайтып барадыр; бер җирдә имән агачка килде, аның ботагына кыцагын [*скрипка*] элеп куйды:

– Имәннәр агач ботагы-лай
Иелсә дә сынмас булгай-лай,
Исән булса да килгәймен-ай
Төгәл торсам да алгаймын-ай.

Аннан китте, барып-барып бер җиргә килде, бер уалган арба анда ятыр, аның алдына килеп торды Ак Көбек.

Алтмыш алты кәгәйле ай
Бу арба нидән уалган ай?
Җитмеш җиде кәгәйле ай
Бу арба нидән уалган?
Алтмыш алты яралы ай
Ак Көбек нидән үлмәгән ай?
Җитмеш җиде яралы ай
Кызыл Ор нидән үлмәгән ай?

Аннан камчысын алды, сукты, арба йөреп китте. Ак Көбек юлы белән китте, барып ятса, бер җирдә бер ак кош үлгән, аның канат йоннары җирдә ята, Ак Көбек аны күреп әйтте:

– Алтмыш алты кавырсынлы-ай
Бу ак кош нидән үлгәндер-ай?
Җитмеш җиде кавырсынлы-ай
Бу ак кош нидән үлгәндер-ай?
Алтмыш алты яралы-ай
Бу Ак Көбек нидән үлмәгән-ай?
Җитмеш җиде яралы-ай
Кызыл Ор нидән үлмәгән-ай?

Ак кошның йонына камчы белән сукты, ул ак кош очып китте. Аннан Ак Көбек йортына кайтып китте. Үзенең шәһәренең юлына төште, шәһәренә якынлашты; юл кырында бер күл бар иде, анда кызлар, хатыннар җитен тартып яталар. Ак Көбек йыдасын алды, йыда белән ул хатыннарның, кызларның күлмәген ыштанын ертып, тартып алды; үзенең алтмыш алты ярасына, атының җитмеш җиде ярасына тутырды, җил тимәсен дип. Хатыннар, кызлар ялангач сыкташып калдылар. Ак Көбек юл белән акырын лап юртып барыр иде. Хатыннар, кызлар аны күрде, Ак Көбеккә әйттеләр:

– Алтмыш алты яралы-ай
Акылын куймас Ак Көбек-ай;
Җитмеш җиде яралы-ай
Холыгын куймас Ак Көбек-ай,
Яхшы җирем дошманы-ай,
Яман җирем олысы-ай
Анда салсаң Ак Көбек-ай
Анда салсаң Ак Көбек-ай.

Ак Көбек тыңламады, ыштанын, күлмәген салмады, барып китте. Йортына барды, шәһәрнең читендә күп кеше гүр ясадылар. Ак Көбек ул кешеләргә килде. «Бу кемнең гүрен казып яталар?» – диде. Ул кешеләр әйттеләр: «Ак Көбек яралы килә, аның гүрен казып ятабыз», – диделәр. Ак Көбек әйтте: «Инде мин үләменме? Бу җирдә ятармынмы?» Ак Көбек саудагын гүргә төшерде, әйтте: «Чынлап та үләр булсам, төбенә төш! Терелсәм, тола төш». Саудагын салгач, көбә күлмәген да салды, түбәндә ятты саудагы, куягы. Инде Ак Көбек аты белән гүргә керде, ятты, кешеләр аны күмделәр. Элек куркак агасы Солым яудан качып кайткан иде. Гүрнең янында торган Солым агасына Ак Көбек әйтте: «Көден хан йортында янә җиде йөз чирү җыеп, җиде йөз чирү белән тагын килер. Җиде йөз чирү белән Көден хан килгәндә миңа тавыш бирерсең! – диде. – Анда мин торып чыгармын».

Инде күмеп ташладылар. Ак Көбек ике кунды, өч кунды күмгәч. Өч кунгач Ак Көбек гүрендә Солым агасы аракы эчте, буза эчте, исерек булды. Солым агасы: «Ак Көбек үлгән булыр, – диде. – Үлгән кеше гүрдән чыгалмас», – диде, терелүенә ышанмады, «Үлгән кеше терелмәс кой», – диде. – Мин аңа барып аны камчы белән сугаем!» – диде. Солым агасы бер атка менде, камчы алып гүргә китте, гүрнең катына барды. «Ак Көбек тор! – диде. – Ни эшләп ятасың?» – диде. Гүренә камчы белән сукты. Коралларын алып атына менеп, гүрне ертып, Ак Көбек аты белән чыгып килде. Өч кабат чабып әйләнде чүлне, Көден ханның чирүен эзләп, һич кешене күрмәде. Кайтып килде Солым агасына. Ак Көбек әйтте: «Көден ханның явы кайда? Ни күренми?» – диде. Солым агасы әйтте: «Көден хан чирү белән килмәгән, мин, үлгән кеше терелмәс дип, сынамакка суктым иде», – диде. Ак Көбек әйтте: «Инде миннән соң үлгәннәр терелмәсен! Инде мин үләмен, минем яраларым ачылды, җиде кунарга бирмәдең», – диде. Аннан гүренә аты белән кереп китте, үлеп калды.